

**MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND
HISTORIOGRAPHY**

UOT: 94(479.24)

**XX ƏSRİN SONLARINDA AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ
VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA**

©2024

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ*

*Bakı Dövlət Universiteti
ORCID:0009-0007-4506-4840;
e-mail:balamirzamammadli@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.77>

Xülasə: 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu ilə öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı ki, müstəqilliyin ilk illərində digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycanın da xarici siyasət istiqamətinin əsasını dünya dövlətləri ilə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması təşkil edirdi. Bu zaman ölkəmizin xarici siyasət fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birini SSRİ-nin dağılması ilə dünyanın yeganə supergücünə çevrilmiş ABŞ ilə münasibətləri təşkil etməyə başlayır. XX əsrin sonlarında Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətləri “anlaşılmaz” mərhələdən strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qədər mürəkkəb bir mərhələlərdən keçmişdir ki, bu da Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı tədqiqat əsərlərində öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında sözügedən problemin tədqiqatçıları sırasında M.Qasımlı, Ə.Həsənov, E.Nəsirov, H.Paşayev, F.İsmayılov, B.Bayramova, İ.Musa, Z.Əliyev, A.Bəşirova, Ə.Nəsibova, Ş.Məmmədov və d. müəlliflərin adlarını qeyd etmək olar. Məqalədə həmin tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili əsasında XX əsrin sonlarında Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixşünaslıq kontekstində araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, ABŞ, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, Vətən tarixşünaslığı

**AZERBAIJAN-USA RELATIONS AT THE END OF THE 20th CENTURY
İN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY**

©2024

BALAMİRZA MAMMADLI*

*Baku State University
ORCID: 0009-0007-4506-4840;

Abstract: After the dissolution of the Soviet Union in 1991, the newly independent Republic of Azerbaijan began to pursue an independent foreign policy. In the first years of independence, the foundation of the foreign policy line of Azerbaijan, like other post-Soviet countries, was the establishment of the first diplomatic relations with the countries of the world. At this time, relations with the United States, which became the world's only superpower after the collapse of the USSR, began to form one of the priority areas of our Azerbaijan's foreign policy activities. At the end of the twentieth century, Azerbaijan's relations with the United States went through complex stages from the "incomprehensible" stage to the level of strategic partnership, which was widely reflected in numerous research works in the Azerbaijani historiography. The names of M.Qasimli, A.Hasanov, E.Nasirov, H.Pashayev, F.Ismayilov, B.Bayramova, I.Musa, Z.Aliyev, Sh.Mammadov and other researchers can be mentioned. The article examines Azerbaijan-US relations at the end of the 20th century in the context of historiography based on the comparative analysis of those research works.

Keywords: Republic of Azerbaijan, USA, foreign policy, international relations, domestic historiography.

АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНЦЕ XX ВЕКА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

©2024

БАЛАМИРЗЕ МЕММЕДЛИ*

*Бакинский Государственный Университет

ORCID: 0009-0007-4506-4840;

e-mail: balamirzamammadli@gmail.com

Резюме: После распада Советского Союза в 1991 году, вновь обретшая государственную независимость Азербайджанская Республика начала проводить независимую внешнюю политику. В первые годы независимости основой внешнеполитической линии Азербайджана, как и других постсоветских стран, было установление первых дипломатических отношений со странами мира. В это время отношения с США, ставшими единственной в мире сверхдержавой после распада СССР, стали составлять одно из приоритетных направлений внешнеполитической деятельности нашего Азербайджана. В конце XX века отношения Азербайджана с США прошли сложные этапы от «непонятого» этапа до уровня стратегического партнёрства, что нашло широкое отражение в многочисленных исследованиях в азербайджанской историографии. Можно упомянуть имена М.Гасымлы, А.Гасанова, Э.Насирова, Х.Пашаева, Ф.Исмаилова, Б.Байрамовой, И.Мусы, З.Алиева, Ш.Мамедова и других исследователей. В статье на основе сравнительного

анализа этих исследовательских работ рассматриваются азербайджано-американские отношения конца XX века в контексте историографии.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, США, внешняя политика, международные отношения, отечественная историография.*

Giriş

ABŞ Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanıyan ilk dövlətlərdən biridir. Belə ki, ABŞ Prezidenti C.Buş (böyük) 1991-ci ilin dekabrın 25-də, yəni “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın qəbul edilməsindən cəmi 2 ay sonra müstəqil Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etmişdir.¹ N.Ceyms “Keçmiş sovet respublikalarında diplomatiya” adlı əsərində bununla bağlı yazır: “1991-ci ilin dekabrın 25-də Sovet İttifaqı öz mövcudluğunu dayandırdı və Birləşmiş Ştatlar Azərbaycan da daxil olmaqla, 12 keçmiş sovet respublikasını rəsmən müstəqil dövlətlər kimi tanıdı”.² Ə.Həsənov isə, bu mühüm hadisəni belə təsvir edir: “Dekabrın 25-də Vaşinqton öz müstəqilliyini elan etmiş müstəqil Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etdi və tezliklə iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün müəyyən addımlar atdı”.³ Lakin, N.Cəfərsoyun göstərdiyi kimi, dekabrın 25-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdığını rəsmi olaraq bildirən ABŞ Prezidenti C.Buş Azərbaycanın ilk prezidenti A.Mütəllibova məktub yazaraq iki ölkə arasında münasibətlərin qurulması üzrə 5 prinsip irəli sürdü.⁴ Burada ABŞ açıq şəkildə bildirirdi ki, o, keçmiş SSRİ (postsovet) məkanında çoxsaylı nüvə dövlətinin mövcudluğunda maraqlı deyil və buna görə də, Azərbaycan BMT Baş Assambleyasının 1968-ci ildə qəbul etdiyi “Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında” müqaviləni imzalamalı, “nüvə silahı olmayan ölkə” statusuna malik olmalıdır. ABŞ prezidentinin məktubunda göstərilən digər prinsiplərə siyasi islahatlar zamanı qanunlara riayət olunması və demokratik üsullardan istifadə olunması; insan haqları və etnik azlıqların hüquqlarının qorunması; milli siyasətin beynəlxalq normalara uyğunluğu; Azərbaycan Sovet dövründən qalma köhnə iqtisadi sistemdən imtina edərək azad bazar iqtisadiyyatına keçməsi daxil idi. Prezident A.Mütəllibov ABŞ prezidentinə cavab məktubu gəndərərək bəyan etdi ki, ABŞ

¹ İsa Hüseynov. “Azərbaycanın ABŞ-da tanılması: maraqlı qrupları və diaspor”. Bakı, **Geostrategiya**, №4, 2016, s.40-41.

² James P. Nicol. **Diplomacy in the Former Soviet Republics**. Praeger, Westport, 1995, s.150.

³ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azərənəşr, 1998, s.145.

⁴ Nazim Cəfərsoy. **Elçibey dönəmi Azərbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993). Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü**. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2001, s.136.

ilə müstəqil münasibətlər qurmaq niyyətində olan Azərbaycan bütün prinsiplərə riayət etdiyini, o cümlədən 5-ci prinsiplə bağlı səylər göstərəcəyini bildirir. Beləliklə, M.Qasımlının yazdığı kimi: “həmin məktublarla iki ölkə arasında münasibətlərdə ilk addımlar atıldı”.⁵

Azərbaycan və ABŞ arasında ilk münasibətlərin qurulması Vətən tarixşünaslığında

Azərbaycanın ABŞ ilə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması sahəsində ilkin əməli addımların atılması 1992-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir. Belə ki, Vətən tarixşünaslığında bu 1992-ci ilin fevralın 12-də ABŞ dövlət katibi Ceyms Beykerin Bakıya işgüzar səfər etməsindən götürülür.⁶ M.Qasımlı həmin səfərin məqsədi ilə bağlı yazır: “ABŞ hökuməti regionda baş verən proseslər, xüsusilə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərinləşməsindən, SSRİ-nin dağılmasından sonra İranın Cənubi Qafqaz regionunda fəallaşmasından narahatlıq hissi keçirirdi, həmin məsələlərin müzakirəsinə ehtiyac duyulurdu”.⁷ Oxşar fikrə “Cənubi Qafqaz: inkişaf tendensiyaları və problemlər (1992-2008-ci illər)” adlı kitabda da rast gəlik. Belə ki, V.Hüseynov, O.Poklonnov və S.Demidenko sözügedən kitabda dərc olunmuş elmi məqalələrində yazırlar: “ABŞ 1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələr qurdu. O zaman Azərbaycanın gələcəyinin qeyri-müəyyənliyi və inkişafın “İran” yolu ilə aparılması mümkünlüyünə ABŞ-da ciddi təhlükə kimi baxılırdı. Məhz həmin vaxt dövlət katibi Beyker Bakıya qısamüddətli səfər etdi”.⁸ Məhz buna görə idi ki, C.Beyker səfər zamanı yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, iqtisadi islahatlar, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı rəsmi Bakıdan geniş məlumat aldı, ABŞ-ın ölkəmiz ilə gələcək əlaqələrinin mühüm aspektləri müzakirə edildi. Səfərdən geri qayıdan C.Beyker ABŞ hökumətinə Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələrin qurulmasını tövsiyə etdi. U.Hüseynovanın fikrincə, məhz C.Beykerin Bakıya ilk rəsmi səfəri ilə ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqlarının əsasının qoyulması başlandı.⁹ Beykerin səfərindən cəmi 5 gün sonra – fevralın 17-də ABŞ dövlət katibinin şəxsi nümayəndəsi, xüsusi tapşırıqlar üzrə səfir N.Sanqoya Bakıya səfər edərək Azərbaycanın dövlət katibi M.Abbasovla görüşdü və onlar iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması, habelə Bakıda ABŞ səfirliyinin açılması məsələlərini müzakirə etdilər.¹⁰ 1992-ci ilin martında hər iki ölkədə səfirliklər açıldı. Bakı-

⁵ Musa Qasımlı. **Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə, II hissə.** Bakı, Mütərcim, 2015, s.153.

⁶ Əli Həsənov. **Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991 – avqust 1997).** Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1997, s.30.

⁷ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.153.

⁸ Вагиф Гусейнов. Олег Поклоннов, Сергей Демиденко. “Региональное измерение”, **Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 годы).** Москва, Красная звезда, 2008, s. 226.

⁹ Утарида Гусейнова. **Азербайджан-США: перспективы сотрудничества (90-е годы).** Баку, Нурлан, 2000, s.78.

¹⁰ Elman Nəsirov. **Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər).** Bakı, Qanun, 1998, s.22.

da Birləşmiş Ştatlar səfirliyinin açılışı zamanı ABŞ-ın Azərbaycandakı müvəqqəti işlər vəkili Robert Finn çıxış edərək səfirliyin iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafına xidmət edəcəyini vurğuladı.¹¹ Bu hadisə artıq Azərbaycan ilə ABŞ arasında nəhayət ki, diplomatik münasibətlərin bərqərar olması demək idi.

Azərbaycan ilə ABŞ arasında ilk diplomatik münasibətlərin qurulduğu dövr ölkəmizin ağır dövrlərinə – Qarabağ müharibəsi, daxili və xarici qeyri-stabillik ilə səciyyələnir. Qarabağdakı münaqişə üzrə Azərbaycan-ABŞ danışıqlarının ilk vaxtından Birləşmiş Ştatlar münaqişənin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM; 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT) çərçivəsində həllinə tərəfdar çıxdığını bildirdi. Artıq 1992-ci ilin martın 24-də münaqişənin həlli üzrə sonradan ABŞ-ın da həmsədr olduğu ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı.¹² 1992-ci ilin aprelinde ABŞ hökuməti Senatın ATƏM üzrə komissiyasının sədri senator D.Dekonsinin rəhbərliyi ilə ABŞ Konqresinin nümayəndə heyətini Bakıya göndərdi. İ.Musa ABŞ rəsmilərinin Azərbaycanı öyrənmək səciyyəli bu səfərini “kəşfiyyət missiyaları” kimi xarakterizə edir.¹³ Ə.Həsənov həmin səfərlə bağlı yazır: “Sözsüz ki, bütün bu nümayəndə heyətləri Azərbaycanı hərtərəfli öyrənir, bu dövlətə münasibətdə ABŞ-ın gələcək xarici siyasətinin konturlarını müəyyənləşdirir”.¹⁴ 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən az sonra – mayın 19-da ABŞ Dövlət Departamenti Azərbaycan ərazisinin zor gücü ilə işğalını tanımayacağını bildirən bəyanat verdi. Bu zaman demokratiya və ədalət prinsiplərini əsas tutan ABŞ rəhbərliyi, İ.Musanın da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan üçün çox dəyərli olan bir məqamı vurğuladı: “ABŞ hər hansı bir ərazinin statusunun zorakılıq əsasında birtərəfli qaydada dəyişdirilməsi ilə razılaşmayacaqdı”.¹⁵ Nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslıqda bu fakt birmənalı olaraq ABŞ-ın obyektiv və ədalətli mövqeyi kimi qiymətləndirilir.

1992-ci ilin may-iyun ayında Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi və Ə.Elçibəyin yeni prezident seçilməsindən sonra ABŞ rəsmi dairələri bir daha böyük geostrateji əhəmiyyətə malik Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələri genişləndirməyə, regiondakı ictimai-siyasi və hərbi problemlərə fəal müdaxilə etməyə cəhdlər göstərdilər. Elə bu məqsədlə 1992-ci ilin iyulunda ABŞ Prezidenti C.Buş Azərbaycan Prezidentinə məktubla müraciət edərək öz ölkəsinin Azərbaycan ilə bütün sferalarda əlaqələr yaratmağa, münasibətləri inkişaf etdirməyə hazır olduğunu bildirdi: “Azərbaycanda demokratiya və azad bazar münasibətləri yaratmaq

¹¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.154.

¹² Elçin Əhmədov. **Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti.** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. Bakı, 2015, s. 23.

¹³ İsmayıl Musa. **Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti.** Bakı, Bakı Universiteti, 2011, s.507.

¹⁴ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996).** Bakı, Azər nəşr, 1998, s.145-146.

¹⁵ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.507.

işinə sədaqətini alqışlayıram".¹⁶ Lakin, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqat əsərlərində də göstərildiyi kimi, respublikanın o vaxtkı rəhbərliyi öz əvvəlki sələflərindən irəli gedə bilməyərək ABŞ-ın bu mühüm təşəbbüsünü lazımınca qiymətləndirə bilmədi.¹⁷ Belə ki, o zamankı ölkə rəhbərliyinin qeyri-adekvat xarici siyasət xətti nəticəsində Ermənistanın işğalçı siyasəti özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdığı bir dövəmdə keçirilən ATƏM-in Helsinki sammitində ölkəmiz ABŞ kimi fəvqəldövlətin dəstəyindən lazımınca yararlanı bilmədi: Azərbaycan Helsinki sammitində iştirak etdi, lakin Ə.Həsənovun yazdığı kimi, işğalçı Ermənistan rəhbərliyinin torpaqlarımıza təcavüzü məsələsini sammitin gündəliyinə salmağa nail ola bilməmişdir.¹⁸

“Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinin qəbuluna Vətən tarixşünaslığında münasibət

Azərbaycan və ABŞ arasında ilk münasibətlərin qurulduğu illər Vətən tarixşünaslığında “anlaşılmaz münasibətlər” kimi xarakterizə edilir ki, bunun da ən mühüm səbəblərindən biri ABŞ Konqresində “Azadlığı müdafiə aktı”na əlavə edilmiş 907-ci maddədir. Bu, tarixşünaslıqda çox vaxt “907-ci düzəliş” kimi də qeyd olunur. Bəzən “Azadlığa dəstək aktı” kimi də tərcümə olunan “Azadlığı müdafiə aktı” (Freedom Support Act) SSRİ-nin dağılmasından təqribən 3 ay sonra – 1992-ci ilin martın 24-də Konqres nümayəndəsi D.Faskel tərəfindən qanun layihəsi kimi irəli sürülmüşdür ki, burada da məqsəd postsovet məkanındakı yeni müstəqil dövlətlərin demokratiya, açıq cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı yolunda irəliləməsi məqsədilə onlara ABŞ tərəfindən göstərilən maliyyə, texniki və digər yardımları nizama salaraq sistemləşdirmək idi. 1992-ci ilin 24 oktyabrında ABŞ Prezidenti C.Buş tərəfindən imzalanmışdı.¹⁹ M.Qasımlının məlumatına görə, Azadlığı müdafiə aktı “demokratiyanın inkişafı və azad bazar iqtisadiyyatına keçid” məqsədi ilə 460 milyon ABŞ dolları həcmində yardımı nəzərdə tuturdu.²⁰ Lakin, “Azadlığı müdafiə aktı”na ABŞ tərəfindən Azərbaycana istənilən növ yardım edilməsinə qadağa qoyulmasını nəzərdə tutan “907-ci maddə” (Section 907) də əlavə edildi. F.İsmayılovun “Qarabağ münaqişəsinin həllində mühüm əngəllərdən biri” adlandırdığı bu maddəni özündə ehtiva edən sənəd Senatın Xarici İşlər üzrə Komitəsində müzakirəsi olunan zaman, Massaçusets ştatından olan senator Con Kerrinin təklifi ilə qanun layihəsinə daxil edilmişdi.²¹ 907-ci maddə ilə Azərbaycana qarşı iqtisadi sanksiyanın tətbiqini E.Nəsirov belə izah edir: “Bu və ya digər qanunvericilik aktları çərçivəsində Birləşmiş Ştatların Azərbaycana iqtisadi yardımını o zamana qədər mümkün olmayacaq ki, ABŞ prezidenti müəyyən etmiş olsun və bu haqda Konqresə xəbər çatdırsın ki, Azərbaycan hökuməti bütün blokadaları,

¹⁶ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.508.

¹⁷ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.147.

¹⁸ Əli Həsənov. **Azərbaycan və ATƏT.** Bakı, Işıq, 1997, s.12.

¹⁹ Şəhriyar Məmmədov. “Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri”. **AMEA Fəlsəfə İnstitutu Elmi əsərləri**, №2(29). Bakı, 2017, s. 243.

²⁰ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.156.

²¹ Füzuli İsmayılov. **Qarabağ konfliktini ABŞ-ın global siyasəti kontekstində.** Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. Bakı, 2001, s. 65.

Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı zor gücünün istifadəsini dayandırmaq üçün əməli iş görür”.²² Azərbaycanın de-yure olaraq beynəlxalq hüquqda tanınmış əraziləri Ermənistanın işğalçı ordusunun təcavüzünə məruz qaldığı halda, Azərbaycana qarşı belə bir qərarın qəbul edilməsi heç şübhəsiz ki, ədalətsiz və qərəzli idi. Məhz buna görədir ki, A.Kamandari-Məmmədova 907-ci maddənin əlavə edilməsini “Amerika hökumətinin Azərbaycan və Ermənistanla bağlı xarici siyasətində tətbiq edilən ikili standartların mövcudluğuna sübut” kimi qiymətləndirir.²³ Ə.Həsənov sözügedən maddəni “müstəqil dövlət quruculuğu yolunu tutmuş və zorla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan üçün çox ağır zərbə” kimi xarakterizə edir.²⁴ X.Heydərova isə, sözügedən maddəni ikitərəfli münasibətlərə soyuqluq gətirən, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində ciddi problemlər yaradan amil adlandırır.²⁵

“Kerri düzəlişi” kimi də tanınan və Azərbaycana qarşı yönəlmiş ədalətsiz 907-ci maddənin hansı səbəbdən qəbul edilməsi məsələsinə fərqli yanaşmalar Vətən tarixşünaslığında geniş müzakirələr doğurmuşdur. Həmin yanaşmaları əsasən 2 cür qruplaşdırmaq olar:

1) ABŞ-da güclü erməni diasporunun mövcudluğu və erməni lobbisinin aktiv fəaliyyəti;

2) Azərbaycan Respublikasında o vaxtkı iqtidarın – Ə.Elçibəy hökumətinin səriştəsiz xarici siyasəti.

Birinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin məhz erməni diasporu və lobbisinin sisteməti fəaliyyəti, kəskin təzyiqləri nəticəsində qəbul edilməsi fikri nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslığda çox geniş qəbul edilir.

Tarixi faktların müqayisəli təhlili zamanı bəlli olur ki, erməni diasporu və lobbisinin fəaliyyəti hələ 1920-ci ildə də ABŞ-ın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina edilməsinin əsas səbəbi olmuş, Ağ Ev Ermənistan Respublikasını tanıdığı halda, Cümhuriyyəti tanımaqdan imtina etmişdi.²⁶ Bu fakt erməni diasporunun tarixən bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, ABŞ-da da müntəzəm olaraq anti-türk və anti-Azərbaycan təbliğatı apardığını təsdiq edir. E.Nəsirov “Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)” adlı monoqrafiyasında “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsini təhlil edərkən onun Azərbaycana qarşı yönəlmiş sanksiya xarakteri daşması və buna görə də ilkin dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu siyasətinin ziddiyyətli, Ermənistanın və erməni lobbisinin

²² Elman Nəsirov. **A.g.k.**, s.23.

²³ Aygün Kamandari-Məmmədova. **ABŞ-da Azərbaycan diasporunun lobbicilik fəaliyyəti**. Tarix üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoferatı. Bakı, 2017, s.25.

²⁴ Əli Həsənov. **Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, s. 231.

²⁵ Xatirə Heydərova. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər”. Bakı, **Tarix və onun problemləri**, №2, 2013, s. 381.

²⁶ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.509.

mənafelərinə xidmət etməsi qənaətinə gəlmişdir.²⁷ M.Qasımlı 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni diasporu və lobbisinin rolu barədə yazır: "...erməni diasporu və lobbisinin təsiri altında ABŞ Konqresinin komitəsində Azərbaycana humanitar yardımın dayandırılması haqqında düzəliş qəbul edildi".²⁸ F.Həsənoğlu 907-ci maddəni bilavasitə erməni diasporunun Azərbaycan əleyhinə apardığı informasiya müharibəsinin nəticəsi hesab edir: "Ermənilərin xarici dövlətlərdə Azərbaycana qarşı apardıqları informasiya müharibəsinin nəticələrindən biri də Azərbaycana ABŞ-ın yardımından məhrum edən, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi "Azadlığı müdafiə aktı"na 907-ci düzəlişdir".²⁹ Z.Əliyev "Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsinin bilavasitə erməni diasporu amili ilə bağlı olması qənaətinə gəlir: "Erməni diasporu Azərbaycan və ABŞ arasında olan anlaşılmazlıq və ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edərək 1992-ci ilin oktyabrın 24-də Konqresin 102-ci çağırış 2-ci sessiyasının qəbul etdiyi "Azadlığı Müdafiə Aktı"na 907-ci əlavənin qəbul edilməsinə nail oldu".³⁰ Müəllif "Dünya diasporları" adlı başqa bir əsərində isə, sözügedən maddənin qəbul edilməsinin səbəbləri sırasına Azərbaycan lobbisinin zəif olması amilini də əlavə edir: "Corc Buşun Senatın ona təqdim etdiyi "Freedom Support Act" qanun layihəsini tərəddüd etmədən imzalaması Azərbaycan lobbisinin zəifliyinin nəticəsi idi".³¹ Eyni fikrə Vətən tarixşünaslığında İ.Hüseynov, S.Ələsgərova kimi tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlirik.³² H.Cabbarlı "Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin ermənilərin diaspor təşkilatları və lobbiçilik fəaliyyətlərinin nəticəsi hesab edərək yazır: "Erməni diaspor təşkilatlarının lobbiçilik fəaliyyəti nəticəsində ABŞ-ın Azərbaycana maliyyə və iqtisadi yardım etməsini qadağan edən 907 sayılı düzəliş qəbul edildi".³³ E.Arif də 907-ci maddəni təhlil edərkən ABŞ Konqresinin bu qərarı verməyə məhz erməni lobbisi tərəfindən məcbur edilməsi qənaətinə gəlir: "Erməni lobbisi ABŞ Nümayəndələr Palatasını Azərbaycana qarşı 907 sayılı qərar qəbul etməyə məcbur edə bilmişdi".³⁴

907-ci maddənin qəbul edilməsini bilavasitə erməni lobbisinin təsiri ilə əlaqələndirən B.Bayramova yazır: "Bu qanun layihəsi senator Con Kerrinin və erməni lobbi təşkilatının dəstəyi ilə konqresmen Ueyn Ouens (Yuta ştatı) tərəfindən Konqresdə irəli sürüldü və 1992-ci ildə erməni lobbisinin təzyiqi nəticəsində Konqres

²⁷ Elman Nəsirov. **A.g.k.**, s.32.

²⁸ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.155.

²⁹ Fuad Həsənoğlu. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri". **Qarabağ: suallar və faktlar**. Bakı, Qismət, 2005, s.138.

³⁰ Zaur Əliyev. **Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu**. Bakı, Nurlan, 2001, s.121.

³¹ Zaur Əliyev. **Dünya diasporları**. Bakı, Qismət, 2005, s.74.

³² İsa Hüseynov. "Azərbaycanın ABŞ-da tanıtılması: maraqlı qrupları və diaspor". Bakı, **Geostrategiya**, №5, 2016, s.41; Sara Ələsgərova. "ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti". **Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası)**. Bakı, c.69, №1, 2021, s.71-72.

³³ Hatəm Cabbarlı. **Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)**. ATSAM. Bakı, 2014, s.20.

³⁴ Emin Arif. **Ermənistan-Azərbaycan münasibəti sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində**. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.190.

tərəfindən qəbul olundu”.³⁵ N.Bədəlbəyli də 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini xüsusi olaraq vurğulayır: “Erməni lobbisinin səyləri amerikalılarda Azərbaycana qarşı müəyyən qərəzlilik yaratdı və bu səbəbdən də iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması “Azadlığı müdafiə aktı”nın praktik olaraq Azərbaycana qarşı ayırı-seçkilik xarakteri daşıyan “907-ci düzəliş”in qəbulu ilə üst-üstə düşdü”.³⁶ A.Bağirova isə, 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini belə izah edir: “Bu qanun erməni icmasının və lobbisinin təsiri ilə ABŞ-da Azərbaycan haqqında Azərbaycanın Ermənistanı guya blokadada saxlaması, Dağlıq Qarabağ ermənilərinə qarşı zorakılıq tətbiq etməsi kimi yalan informasiyalarının fonunda qəbul edilmişdi”.³⁷

907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi və diasporunun həlledici rolunun olması faktına xarici tarixşünaslıqda da çox geniş rast gəlinir. Məsələn, britaniyalı müəllif T.Vaal özünün “Qara bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə arasında” adlı əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi amilini belə ifadə etmişdir: “1992-ci il oktyabrın 24-də, ABŞ-da seçki kampaniyasının qızğın vaxtında erməni lobbisi Konqres vasitəsilə Azadlığı Müdafiə Aktına edilən 907-ci düzəlişi həyata keçirdi”.³⁸ İsveç tədqiqatçısı S.Kornell “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” adlı əsərində 907-ci maddəni təhlil edərkən bu qənaətə gəlir: “907-ci maddə əsasən ABŞ-dakı erməni icmasının güclü lobbiçilik səyləri nəticəsində qəbul edilib”.³⁹ Başqa bir Qərb müəllifi R.Katler isə yazır: “1990-cı illərdə ABŞ-ın Qarabağla bağlı siyasətində son dərəcə yaxşı təşkil edilmiş erməni diasporu dominantlıq etmişdi”.⁴⁰ 907-ci maddənin müəllifi senator C.Kerrinin ermənipərəst mövqeyi və erməni lobbisinin tərkibinə daxil olması faktı isə, xarici tarixşünaslıqda həтта bir sıra erməni tarixçilərinin özləri tərəfindən təsdiq edilir. Məsələn, A.Qalstyan “ABŞ-da erməni lobbisi: formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri (1915-2014-cü illər)” adlı namizədlik dissertasiyasında yazır: “C.Kerri ABŞ senatında güclü erməni lobbisinin nümayəndəsi və 1995-2011-ci illərdə ABŞ Konqresindəki erməni məsələləri üzrə qrupun (Armenian Caucus)

³⁵ Bircə Bayramova. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci maddə” həll olunmamış problem kimi”. Bakı, **Tarix və onun problemləri**, №3, 2011, s.188.

³⁶ Надира Бадалбейли. “Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской Республикой и США в 90-е годы XX века”. Алматы, **Вестник КазНПУ**, №1(32), 2012, s.102.

³⁷ Aysel Bağirova. “XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları”. Bakı, **Geostrategiya**, №01(49), 2019, s.74.

³⁸ Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**. Москва, Текст, 2005, s.313.

³⁹ Svante Cornell. **The Nagorno-Karabakh conflict**. Uppsala University, Uppsala, 1999, s.99.

⁴⁰ Robert Cutler. “US Interests and ‘Cooperative Security’ in Abkhazia and Karabakh: Engagement versus Commitment”, **Caucasus: War and Peace**, SOTA, Haarlem, 1998, s.136.

üzvü olmuşdur. O, erməni soyqırımının tanınması (1984, 2000, 2005, 2006 və 2010-cu illər), 1992-2012-ci illərdə ABŞ tərəfindən Ermənistan maliyyə yardımı ayrılması və 1994-2012-ci illərdə tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasına dair qanun layihələrinə, habelə anti-Azərbaycan mahiyyətli 907-ci maddəyə lobbiçilik edib”.⁴¹

İkinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin əlavə edilməsində Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın (Prezident Ə.Elçibəy hökuməti) yürütdüyü səriştəsiz xarici siyasətinin əsas rol oynaması fikrinə Vətən tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərlərində rast gəlmək olar. Bu mövqə daha çox Ə.Həsənovun tədqiqat əsərlərində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Ə.Həsənov yazır: “1992-ci ilin iyul-dekabr aylarında Ə.Elçibəy hakimiyyətinin xarici siyasət sahəsində yarıtmaz fəaliyyəti ABŞ-da Azərbaycana qarşı nəinki olub qalan marağı, Azərbaycanın Qafqazda və bütövlükdə regionda kəsb etdiyi əhəmiyyəti də heçə endirdi. ...Məhz elə bu siyasətin nəticəsi və ABŞ-da güclü erməni diasporunun təsiri ilə 1992-ci ilin dekabrında ABŞ Konqresi Azərbaycana hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən “907-ci maddə” adlı sənəd qəbul etdi”.⁴² Müəllifin məlumatından bəlli olur ki, sözügedən sənədin qəbul edilməsinə eyni vaxtda iki amil – Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın səriştəsiz xarici siyasəti və güclü erməni diasporunun təsiri səbəb olmuşdur. Ə.Həsənov Azərbaycandakı iqtidarın bu siyasi səriştəsizliyini iki səbəblə izah edir: birincisi, Azərbaycanın fəvqəldövlət olan ABŞ üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətin Ə.Elçibəy iqtidarı tərəfindən düzgün qiymətləndirilməməsi və ikincisi, ABŞ-da mövcud olan, etibarlı dayaq və güclü təsir mexanizmlərinə, təşkilati strukturlara malik erməni lobbisinin fəaliyyətinə lazımi əhəmiyyət verilməməsi.⁴³ F.İsmayılov “Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində” adlı monoqrafiyasında həm Prezident Ə.Elçibəyin, həm də ondan əvvəlki hökumətin xarici siyasət kursunun səriştəsizliyi nəticəsində ciddi xətalara yol verilməsi qənaətinə gəlir: “1991-1993-cü illərdə xarici siyasətdə ciddi, çox hallarda bağışlanmaz səhvlər buraxmış əvvəlki iqtidarlardan Qarabağ konfliktinin həllində də çoxlu əngəllər yaratmış, bu işdə ABŞ kimi qüdrətli dövlətin təsir imkanlarından istifadə etməmişlər”.⁴⁴ Ə.Zeynalabdinov “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)” adlı elmi məqaləsində yazır: “Müstəqilliyin bərpasından sonra Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi zəminində ölkədə meydana gələn qeyri-stabil vəziyyət fonunda mövcud hakimiyyətin uğursuz daxili və xarici siyasət kursu vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. İlk öncə əsasən Rusiya, daha sonra isə Qərb yönümlü xarici siyasət kursu Azərbaycanın mövcud problemlərinin həllinə nəinki səbəb olmadı, hətta onun daha da pisləşməsinə gətirib çıxardı. Torpaqları işğala məruz qaldığı halda ölkə həqiqətlərinin tam dolğunluğu ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmaması ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına mənfi

⁴¹ Арег Галстян. **Армянское лобби в США: формирование и основные направления деятельности (1915-2014 гг.)**. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Томск, 2015, s.236-237.

⁴² Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azərneşr, 1998, s.148.

⁴³ Əli Həsənov. **A.g.k.**

⁴⁴ Füzuli İsmayılov. **A.g.k.**, s.69.

təsir etməklə yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməməsi ilə nəticələndi, ...o cümlədən “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci düzəlişinin qəbul olunmasına səbəb oldu”.⁴⁵

Vətən tarixşünaslığında ikinci yanaşmaya R.Mehdiyevin tədqiqat əsərlərində də geniş rast gəlmək olar. Belə ki, müəllif “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” adlı monoqrafiyasında yazır: “O vaxtkı iqtidarın subyektivizmi və qeyri-peşəkarlığı Azərbaycanla bir sıra dövlətlər arasında münasibətlərdə böhrana gətirib çıxardı. Məhz həmin dövrdə ABŞ Konqresi “Azadlığa dəstək aktı”na əsassız, heç bir faktiki təsdiqi olmayan düzəliş qəbul etdi”.⁴⁶ R.Mehdiyev erməni lobbisinin təsiri amilini qeyd edərkən də, bunu o vaxtkı iqtidarın balanslaşdırılmış xarici siyasət apara bilməməsi ilə əlaqələndirir: “Ölkə rəhbərliyinin ölçülüb-biçilmiş, tarazlı siyasət aparmağa qadir olmaması, beynəlxalq strukturların fəaliyyət mexanizmlərindən bixəbərliliyi bir qrup erməni lobbiçisinə “Azadlığa dəstək aktı”na ədalətsiz düzəlişi ABŞ-ın qanunverici orqanından keçirməyə imkan verdi”.⁴⁷ Müəllif “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə” adlı digər tədqiqat əsərində də eyni fikri təsdiq edir: “Azərbaycanın səriştəsiz və tarazlaşdırılmamış xarici siyasəti nəticəsində ABŞ Konqresi “Azadlığa dəstək aktı”na Azərbaycana hər cür hökumət yardımını qadağan edən 907-ci düzəlişi qəbul edir”.⁴⁸

U.Hüseynova Konqres tərəfindən 907-ci maddənin qəbul edilməsini Prezident Ə.Elçibəy hökumətinin Qərbin, ilk növbədə ABŞ-ın geosiyasi maraqlarına uyğun olmayan xarici siyasət yürütməsi ilə əlaqələndirərək ikinci yanaşma nöqtəyindən çıxış edir. O, belə hesab edir ki, məhz 1992-ci ildə Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə hərbi müqavilə imzalaması ABŞ Konqresində narazılığa səbəb olmuş və erməni lobbisi yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə etmişdir.⁴⁹ R.Novruzov bu faktı təsdiqləyərək yazır ki, ABŞ Konqresinin “Azadlığı müdafiə aktı”na etdiyi “907-ci düzəliş” ədalətsiz qərar olmaqla yanaşı, bir sıra qaranlıq məqamlara malikdir: “Bu düzəliş 1992-ci ildə Azərbaycanın RF ilə hərbi bağlaşmasından sonra edildi. Cəbhə hakimiyyətinin Yeltsin hakimiyyəti ilə bağladığı hərbi müqaviləyə əsasən, Rusiya Azərbaycana edilən hər hansı bir hücumu cavab olaraq ona yardım etməlidir və ya əksinə, Rusiya hər hansı təhlükə hiss edərsə, Azərbaycan tərəfi ona əlindən gələn yardımı edəcəyini öhdəsinə götürür. Bu

⁴⁵ Əsgər Zeynalabdinov. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)”. **Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu)**. IX buraxılış. Bakı, Füyuzat, 2022/2023, s.198.

⁴⁶ Ramiz Mehdiyev. **Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri**. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005, s.85.

⁴⁷ Ramiz Mehdiyev. **A.g.k.**, s.85.

⁴⁸ Ramiz Mehdiyev. **Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. I cild**. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006, s.476-477.

⁴⁹ Elşən Nəsimov. **ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları**. Bakı, Çıraq, 2006, s. 55.

gözlənilməz müqavilə Amerika tərəfini qane etmədi”.⁵⁰ Müəllif onu da əlavə edir ki, 1992-ci ildə Bakı ilə Moskva arasında bağlanmış bu müqavilənin şərtləri hələ də qaranlıq qalır.

Bütövlükdə, “Azadlığı müdafiə aktı”nın Azərbaycan Respublikasının nüfuzuna vurulan ağır zərbə kimi səciyyələndirilən 907-ci maddəsi təbii ki, yenicə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan ilə ABŞ arasındakı münasibətlərə öz mənfi təsirini göstərdi. Sözügedən maddə ilə Azərbaycan postsovet məkanında Birləşmiş Ştatların rəsmi yardımından qanunvericilik yolu ilə məhrum edilən yeganə dövlət oldu. Halbuki, İ.Musanın da müqayisə apardığı kimi, hətta Ağ Evin sonralar “şər üçbucağı”nın üzvü hesab etdiyi Şimali Koreya belə həmin vaxt ABŞ-in müvafiq yardımını alırdı.⁵¹ Ə.Həsənov 907-ci maddənin nəticəsini belə təsvir edir: “Hərtərəfli iqtisadi və siyasi yardıma ehtiyacı olan Azərbaycan təkcə ABŞ-ın deyil, eyni zamanda Vaşinqton ilə bağlı olan və bütün beynəlxalq məsələlərdə onun rəyini nəzərə alan digər ölkələrin də dəstəyindən məhrum oldu”.⁵² Beləliklə, Azərbaycan Respublikası özünün haqq işi uğrunda apardığı mübarizədə nəinki Cənubi Qafqaz regionunda, eləcə də beynəlxalq arenada təklənmiş vəziyyətə düşdü, bunun əksinə olaraq təcavüzkar Ermənistan qüvvələri isə, bir çox dünya dövlətlərinin dəstəyini qazanaraq daha da şirnikləşmiş vəziyyətə düşdü.

1993-cü ilin yanvarında ABŞ-ın yeni prezidenti seçilmiş Bill Klinton öz səlahiyyətlərinin icrasına başladı. B.Klinton prezidentliyinin ilk günlərindən azad bazar iqtisadiyyatı, demokratikləşmə, çoxpartiyalılıq, azad və demokratik seçkilərin keçirilməsi kimi prinsiplərə əsaslanan doktrinasını elan etməklə ABŞ-ın istənilən ölkə ilə diplomatik münasibətlər qurmasının şərtlərini bəyan etmiş oldu. Ə.Həsənov yazır ki, Klintonun ABŞ-ın yeni prezidenti kimi öz vəzifəsinə başladığı dövrdə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri son dərəcə gərgin, kəskin qarşıdurma vəziyyətində idi. Bunun səbəbini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ-da Azərbaycana islam fanatizminə yuvarlanan, erməniləri və digər xristianları soyqırma məruz qoyan, insan hüquqlarının və demokratiyanın pozulduğu, rəsmi dövlət adamlarının nə etdikləri və hansı siyasət yeritdikləri bəlli olmayan, qonşu dövlətlərə qarşı ədalətsiz addımlar atan bir dövlət kimi baxır, onun müstəqil siyasət yeritdiyinə, sülh və demokratiyaya can atmasına şübhə ilə yanaşırdılar”.⁵³ M.Qasımlı isə qeyd edir ki, Azərbaycan öz müstəqilliyin bərpasından sonra əslində B.Klintonun doktrinasındakı prinsipləri özünün fəaliyyəti üçün qəbul etmişdi, lakin Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti onların həyata keçirilməsinə əngəl törədir, regionda insan hüquqlarını kobud şəkildə pozur və demokratiya yolu ilə inkişafa mane olurdu.⁵⁴

Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında

⁵⁰ Rövşən Novruzoglu. XXI əsr. Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. V cildə (I cild). Bakı, NURA, 2004, s.189-190.

⁵¹ İsmayıl Musa. A.g.k., s.511.

⁵² Əli Həsənov. Azərbaycanın xarici siyasəti..., 1998, s.148.

⁵³ Əli Həsənov. A.g.k., s.149.

⁵⁴ Musa Qasımlı. A.g.k., s.159.

Azərbaycan-ABŞ münasibətləri ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra yeni və mühüm mərhələyə qədəm qoydu, nəinki ABŞ ilə münasibətlərdə, bütövlükdə İ.Hüseynovanın təbirincə desək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində böyük dönüş əmələ gəldi.⁵⁵ Böyük dövlət xadimi H.Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı müasir Azərbaycan tarixinin elə bir mühüm məqamına təsadüf edir ki, həmin vaxt Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi-psixoloji böhran yaranmış, ölkəmiz öz müstəqil dövlətçiliyini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, Azərbaycanı vətəndaş müharibəsinə sürükləyən güclü separatçılıq meyilləri baş qaldırmışdı. Y.Hüseynov bununla bağlı yazır: “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaratdığı çətinliklər və səriştəsiz rəhbərlər üzündən Azərbaycan parçalanmağa və müstəqilliyini itirməyə doğru sürüklənirdi”.⁵⁶ Belə bir ağır vəziyyətdə iqtidarda olan hökumət mövcud problemləri həll edə bilməyərək istefa vermiş, bununla da, Azərbaycan xalqının bütün bu təhlükələrdən qurtulmanın yeganə çıxış yolu kimi bir ümidi qalmışdı: vaxtilə 1969-1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik edərək onu nəinki bütün Sovet İttifaqında, eləcə də dünyada layiqincə təmsil etmiş dahi lider Heydər Əliyevi yenidən hakimiyyətə dəvət etmək. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ politoloqu Z.Bjezinski həmin vaxtlar demişdi: “Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!”.⁵⁷ Beləliklə, Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə və konstitusiyaya uyğun olaraq Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. E.Mirbəşiroğlu həmin məqamdakı şərait ilə bağlı yazır: “Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana ali hakimiyyətə qayıdışı daxili kaosun pik həddə çatması ilə yanaşı, ölkəmizin, dünyanın super güclərinin müdhiş maraqlarının kəskin toqquşduğu, gərgin geosiyasi məkana çevrildiyi tarixi bir zamana təsadüf etmişdir”.⁵⁸ Elə buna görədir ki, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının tarixi zərurət olması qənaətinə gəlir.⁵⁹

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı zamanı Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaz xarakter kəsb edirdi.⁶⁰ Belə ki, yeni hakimiyyətə əvvəlkindən iki ölkə arasında münasibətlərdə bir sıra “mirasların” qaldığını göstərən M.Qasımlı bu barədə yazır: “Bu zaman iki ölkə arasında münasibətlərdə anlaşılmazlıq hökm sürürdü. ABŞ-da Azərbaycan haqqında belə bir mənfə fikir formalaşmışdı ki, guya Azərbaycanda ermənilər öldürülür, insan hüquqları pozulur”.⁶¹

⁵⁵ İradə Hüseynova. **Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu**. Bakı, Təhsil, 2004, s.324.

⁵⁶ Yusif Hüseynov. “Ümummilli lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktrinası”. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 10 (1). Ankara, 2023, s.357.

⁵⁷ İradə Hüseynova. **A.g.k.**, s.6.

⁵⁸ Elşad Mirbəşiroğlu. **Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli**. Bakı, Elm, 2009, s.461.

⁵⁹ **Xalqa bağışlanan ömür. V kitab**. Bakı, Şəms, 2004, s.222.

⁶⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycan-ABŞ...**, 1997, s.3.

⁶¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.165.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışının elə ilk vaxtlarından Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərindəki anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması, ikitərəfli əlaqələrin yenidən yüksək səviyyədə qurulması istiqamətində səylər göstərilməyə başlandı. Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıtmasından sonra respublikamızın xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ ilə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha məqsədyönlü xarakter aldı, daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başladı”.⁶² 1993-cü ilin sentyabrında Heydər Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton, vitse-prezident A.Qor və konqresin spikeri T.Foliyə məktub göndərərək “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinin qeyri-obyektivliyini əsaslandırır və ABŞ-ı Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş bu ayrı-seçkilik xarakterli bəndin ləğv edilməsi üzrə tədbirlərin görülməsinə çağırır. Ə.Həsənov yazır ki, Vaşinqton bu məktuba dərhal reaksiya verərək öz nümayəndəsini Azərbaycana göndərdi.⁶³ 1993-cü ilin 3 oktyabrında xalqın böyük əksəriyyətinin etimadını qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi və bundan 1 həftə sonra – oktyabrın 10-da keçirilən andiçmə mərasimindəki nitqində ölkəmizin xarici siyasət konsepsiyasını açıqladı: “Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz hər bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin, eyni zamanda nəyin bahasına olursa olsun respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq”.⁶⁴

1994-cü ildə tərəflərin maraqlarının dəqiqləşməsi və siyasətlərinin əsas elementlərinin aydınlaşması ilə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Həmin ilin aprelində R.Kozlarıç ABŞ-ın Azərbaycandakı yeni fəqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edildi. 1994-cü ilin mayın 4-də Azərbaycan ABŞ Prezidenti B.Klintonun xarici siyasət təşəbbüsü olan “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (SNT) proqramına qoşuldu. S.Mustafayeva bunu ölkəmizin rəsmi Vaşinqtonla hərbi-siyasi əməkdaşlığına təkan verən amil kimi səciyyələndirir.⁶⁵ H.Əhmədova da bu fikri təsdiq edir: “SNT proqramında iştirak Azərbaycanın NATO standartlarına yaxınlaşmasına təkan verirdi”.⁶⁶ S.Novruzov Azərbaycanın SNT proqramına qoşulmasını təhlil edərkən yazır: “Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Şimali Atlantika alyansı ilə hərbi-siyasi əlaqələrin genişləndirilməsini balanslaşdırılmış xarici siyasət doktrinasının prioritet vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirərək bu istiqamətdə praktik addımların atılmasını təmin etdi. Alyansın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerini və rolunu nəzərə alan ulu öndər H.Əliyev uzaqgörənliklə NATO-nun SNT proqramına qoşulması barədə qətiyyətli qərar

⁶² Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.151.

⁶³ Əli Həsənov. **A.g.k.**, s.152.

⁶⁴ Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab.** Bakı, Azərneşr, 1997, s.205-206.

⁶⁵ Səmayə Mustafayeva. **ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər).** Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, s.152.

⁶⁶ Həmidə Əhmədova. “NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan Respublikası”. **Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası).** №4, Bakı, 2015, s.190.

verərək 1994-cü ilin mayın 4-də Brüsseldə təşkilatın çərçivə sazişini imzaladı”.⁶⁷ Ş.Məmmədov isə sözügedən hadisəni Birləşmiş Ştatların Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki iştirakında yeni mərhələnin başlanması kimi xarakterizə edərək yazır: “1994-cü ildən ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində iştirakında yeni mərhələ başladı. Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün SNT layihəsinə qoşuldu”.⁶⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan müstəqilliyin ən erkən vaxtlarından NATO-nun maraqlarında olduqca əhəmiyyətli yer tutmuşdur. A.Əzimli yazır ki, hələ 1991-ci il dekabrın 20-də NATO-nun təşəbbüsü ilə Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası (ŞAƏŞ) yaradılmış, 1992-ci ilin martında Azərbaycan və Ermənistan, 1992-ci ilin aprelində isə Gürcüstan ŞAƏŞ-nin üzvü olmuşdur.⁶⁹ 1994-cü ilin mayın 12-də nəhayət ki, Birinci Qarabağ müharibəsinə və Ermənistanın təcavüzünə son qoyan atəşkəsin haqqında sazişin imzalanması ABŞ tərəfindən olduqca müsbət qarşılandı və bundan təqribən 1 ay sonra, iyunun 10-da Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer ilə görüşü ikitərəfli münasibətlərin strateji və taktiki aspektlərini müzakirə və müəyyən etmək nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Ə.Həsənov həmin görüşün nəticəsi ilə bağlı yazır: “İkitərəfli münasibətlərlə bağlı hər iki tərəf qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa, regional və beynəlxalq münasibətlərdə sivil prinsiplərə, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qərarlar qəbul etməyə və münasibətlər qurmağa hazır olduqlarını bəyan etdilər”.⁷⁰ M.Qasımlı isə, sözügedən görüşü “ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələrinin formalaşmağa başlaması” kimi xarakterizə edir.⁷¹

1994-cü ilin sentyabrı iki ölkə arasında münasibətlərdə müsbətə doğru atılan növbəti addımlar ilə yadda qaldı. Belə ki, sentyabrın 3-4-də ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi M.Olbrayt Bakıya səfər edərək Prezident H.Əliyev ilə görüşdü və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə dair bir çox məsələlər müzakirə edildi. Burada ən çox diqqəti çəkən məqam Heydər Əliyevin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin boşaldılmasında ABŞ-ın dəstəyini istəməsi oldu. M.Olbrayt QHT xətti ilə ABŞ tərəfindən Azərbaycana humanitar yardımlar göstərilməsinin gücləndiriləcəyini, habelə 907-ci maddənin ləğv edilməsi imkanlarının nəzərdən keçiriləcəyini bildirdi.⁷² 1994-cü sentyabrında BMT Baş Assambleyasının

⁶⁷ Siyavuş Novruzov. **Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi**. Bakı, Elm və təhsil, 2019, s.187.

⁶⁸ Şəhriyar Məmmədov. **Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil**. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis.-nin avtoreferatı. Bakı, 2018, s.19.

⁶⁹ Azər Əzimli. **Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000)**. Bakı, Adiloğlu, 2001, s.61.

⁷⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.155.

⁷¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.170.

⁷² Əli Həsənov. **A.g.k.**, s.156.

49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün ABŞ-a səfər edən Prezident H.Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton və BMT-nin baş katibi B.Qali ilə görüşdü ki, burada da M.Qasımlı və M.Abdullayevin yazdığı kimi: “Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq kimi mühüm məsələlər müzakirə edildi”.⁷³ Bütün bu görüşlər ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı, həm də yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi və amerikalı tarixçi T.Svyatovskinin də qeyd etdiyi kimi, atəşkəsdən sonra Qarabağ probleminin həlli müvəqqəti olaraq arxa plana keçərək ağırlıq mərkəzi mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən, Azərbaycanın əsas siyasi qayğılarından biri olan neftin üzərinə yönəldi.⁷⁴ 1994-cü ilin sentyabrın 20-də ARDNŞ ilə 12 dövlətin neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda neft yataqlarının birgə hasilatı və işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi” imzalandı.⁷⁵ Həmin şirkətlər arasında ABŞ-ın “Amoko”, “Penzoyl”, “Yunokal”, “Ekson” kimi iri neft şirkətləri də var idi. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı gün ABŞ Prezidenti B.Klinton Prezident H.Əliyevə təbrik məktubu göndərdi və bu nəhəng müqaviləni Azərbaycanın qüdrətli iqtisadi gələcəyinə doğru atılmış həlledici addım adlandırdı.⁷⁶ M.Rzayev “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri ilə bağlı yazır: “Dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ-la münasibətlərin nizama salınıb inkişaf etdirilməsində H.Əliyevin xidmətləri misilsizdir. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması bu yolda ən mühüm və ən başlıca amil, Azərbaycanla Qərbi arasındakı münasibətlərdə yeni həm də dönüş nöqtəsi oldu”.⁷⁷ N.Məmmədov “Xarici siyasətin Azərbaycan modeli” adlı kitabında “Əsrin müqaviləsi”nin ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin strateji xarakter almasında çox böyük rolunun olmasını qeyd edərək yazır: “Məhz bu müqavilədən sonra ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığının davamı olaraq yenidən Xəzər neftinin hasili və dünya bazarlarına nəqli ilə bağlı müxtəlif investisiya layihələri işlənilib hazırlandı və müqavilələr bağlandı”.⁷⁸ E.Nəsirov bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirir: “Əsrin müqaviləsi” sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı və ABŞ şirkətləri (“Amoko” – 17.01%, “Yunokal” – 10.0489 %, “Ekson” – 8.0006 %, “Penzoyl” – 4.8175% olmaqla) ümumilikdə 40%-lik paya sahib oldular.⁷⁹

1994-cü il sentyabrın 27-də Nyu-Yorkda B ABŞ Prezidenti B.Klinton və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev arasında görüş baş tutdu. Həmin görüşün əhəmiyyətini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ Prezidenti Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə olaraq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmiş və Azərbaycanın ABŞ üçün arzu

⁷³ Musa Qasımov, Mahir Abdullayev. **Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (XX əsr. 1946-1999-cu illər)**. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s.124.

⁷⁴ Tadeuş Svyatovskiy. **Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə**. Bakı, XUN, 2000, s. 308.

⁷⁵ Ağalar Abbasbəyli. **Dünya siyasəti**. Bakı, Nurlar, 2011, s.309.

⁷⁶ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.172.

⁷⁷ Məmməd Rzayev. “Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları”. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 10 (1). Ankara, 2023, s.263.

⁷⁸ Novruz Məmmədov. **Xarici siyasətin Azərbaycan modeli**. Bakı, Çarşıoğlu, 2012, s.110.

⁷⁹ Elşən Nəsirov. **A.g.k.**, s.99.

edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etmişdir”.⁸⁰ H.Paşayev yazır ki, bu görüş ilə ABŞ və Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin ilk araşdırma mərhələsini başa çatdı.⁸¹ ATƏM üzvü olan ölkə rəhbərlərinin 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitində çıxış edən Prezident Heydər Əliyev ATƏM-in Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirərək qeyd etdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır.⁸² Sammitdə ABŞ nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə qətnamə qəbul olundu. Həmin qətnaməyə görə, Avropanın müxtəlif bölgələrində baş verən münaqişələr, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından çıxarılaraq birbaşa ATƏT-in ixtiyarına verilməli və münaqişə zonalarında, eləcə də Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən problemin həllində hər hansısa ölkənin deyil, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilməli idi”.⁸³ Ə.Həsənov bunu ATƏM-in bütün fəaliyyəti dövründə, o cümlədən Minsk qrupunun yaradıldığı 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq Azərbaycanı tamamilə təmin edən mühüm bir qətnamə kimi xarakterizə edir.⁸⁴

1995-1996-cı illərdə Ə.Həsənovun təbirincə desək, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etdi. 1995-ci ilin aprelində ABŞ-in energetika naziri H.O'lorinin ölkəmizə səfəri zamanı Azərbaycanın beynəlxalq neft konsorsiumundakı (latınca “consortium” – ortaqlıq, cəmiyyət) payının 5%-nin ABŞ-in “Ekson” şirkətinə ayrılması haqqında sənəd imzalandı.⁸⁵ M.Qasımlı bu hadisəni Azərbaycan-ABŞ münasibətlərdə etimadı artırmağa və inamsızlığı aradan qaldırmağa kömək edən amil kimi qiymətləndirir.⁸⁶ ABŞ tərəfindən ən azı digər Cənubi Qafqaz respublikalarına edilən yardım qədər Azərbaycana da humanitar yardım göstərilməsini təmin etmək uğrunda Azərbaycan diplomatiyasının səyləri 1996-cı ilin əvvəlində öz bəhrəsini verir. Belə ki, həmin ilin 25-26 yanvarında konqresmen Çarlz Vilsonun təklifi ilə Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsi Nümayəndələr palatasında, daha sonra isə Senatda qəbul edildi və ABŞ Prezidenti B.Klinton tərəfindən təsdiq olundu. Z.Əliyev göstərir ki, konqresmen Ç.Vilsonun bu təşəbbüsü “Azadlıq müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinə edilmiş əlavə idi.⁸⁷ Bu mənada, sözügedən qanun layihəsi Vətən tarixşünaslığında bəzən “Vilson düzəlişi” kimi də qeyd olunur. “Vilson düzəlişi” əvvəllər olduğu kimi ABŞ-in Azərbaycana yalnız QHT xətti və şəxsi xeyriyyəçi təşkilatlar vasitəsilə humanitar yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü təsbit etsə də, burada mühüm bir fərqli məqam var idi. Həmin məqam

⁸⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.156.

⁸¹ Hafiz Paşayev. **Yüksəkliyə doğru**. Bakı, Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti, 2008, s. 82.

⁸² Əli Həsənov. **Müasir beynəlxalq münasibətlər...**, 2005, s.375.

⁸³ Əli Həsənov. **Azərbaycan və ATƏT**, s.28-29.

⁸⁴ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.157.

⁸⁵ Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Üçüncü kitab**. Bakı, Azərneşr, 1997, s.385.

⁸⁶ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.174.

⁸⁷ Zaur Əliyev. **Beynəlxalq münasibətlərdə...**, 2001, s.124.

E.Nəsirovun da yazdığı kimi belə idi: “Azərbaycan hökumətinə yardım o halda göstərilə bilər ki, Prezident müəyyən etsin ki, QHT vasitəsilə Azərbaycana göstərilən yardım qaçqınların və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını lazımi səviyyədə ödəmir”.⁸⁸ Göründüyü kimi, burada artıq Amerika QHT-ləri ilə yanaşı ABŞ-ın dövlət yardımından söhbət gedir. Bütövlükdə, sözügedən qanunun qəbul edilməsini Azərbaycan diplomatiyasının erməni lobbisi üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki, Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “Konqresin 1995-ci ilin mayında qəbul edə bilmədiyi “Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında” qanun layihəsi məhz bu dəfə bəyənilmiş və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi”.⁸⁹

1997-ci ilin 27 iyulundan – 6 avqustunadək Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk dəfə olaraq rəsmi səfər etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə çox mühüm tarixi hadisə oldu. Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisə birmənalı olaraq Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin zirvəsi, yeni mərhələnin başlanğıcı, dönüş anı kimi xarakterizə olunur. Belə ki, Ə.Həsənov həmin hadisənin tarixi əhəmiyyəti ilə əlaqədar yazır: “Bu səfər özünün bütün əlamət və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur”.⁹⁰ H.Paşayev bu səfəri ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini yeni strateji səviyyəyə qaldırmağa kömək edən hadisə kimi qiymətləndirir.⁹¹ S.Qurbanova bu səfər ilə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində növbəti mərhələnin əsasının qoyulması qənaətinə gəlir.⁹² Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin 2013-cü ildə ərsəyə gətirdiyi “30 tarixi səfər” adlı kitabda Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri müstəqil Azərbaycan tarixinin 1993-2003-cü illəri əhatə edən on illik periodu ərzində baş tutmuş ən mühüm tarixi səfərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir: “Bu səfər öz əhəmiyyətinə, keçirilən görüşlərin sayı və dəyərinə, imzalanan sənədlərin vacibliy dərəcəsinə görə, tarixi hesab olunur”.⁹³ 1998-ci ildən M.Qasımlının təbirincə desək, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda hərbi-siyasi maraqları genişlənməyə başladı.⁹⁴ 1998-ci il oktyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan da daxil olmaqla hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsi ABŞ-ın Avropadakı qüvvələrinin komandanlığının cavabdehlik zonasına daxil edildi ki, bu da ABŞ-ın region siyasətinin fəallaşmasından xəbər verir. Bundan başqa, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri iqtisadi sferada da yüksələn tendensiya ilə inkişaf etməkdə idi. Belə ki, artıq 1999-cu ilin yanvarına qədər V.Quluzadənin

⁸⁸ Elşən Nəsirov. **A.g.k.**, s.46.

⁸⁹ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.161.

⁹⁰ Əli Həsənov. **A.g.k.**, 1998, s.171.

⁹¹ Hafiz Pashayev. “Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership”. **Azerbaijan in global politics. Crafting foreign policy**. Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, s.125.

⁹² Сона Гурбанова. **Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики**. Баку, Şərq-Qərb, 2010, s.22.

⁹³ **30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri (1993-2003)**. Bakı, CBS, 2013, s.229.

⁹⁴ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.209.

“Gələcəyin üfüqləri” adlı kitabında yazdığı kimi: “ABŞ neft şirkətləri Azərbaycana 1 milyard dollardan artıq investisiya qoydular”.⁹⁵

Nəticə

Beləliklə, SSRİ-nin dağılmasından sonra öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın yeganə fəvqəldövləti və ən mühüm güc mərkəzlərindən biri olan ABŞ ilə münasibətləri müstəqilliyinin ən erkən vaxtlarından mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. 1991-1993-cü illərdə iki dövlət arasında ilk münasibətlər mürəkkəb və anlaşılmaz xarakterli olmuş, yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra ikitərəfli münasibətlərdə strateji tərəfdaşlığa istiqamətlənən böyük dönüş nöqtəsi yaranmış və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yüksəliş tendensiyası ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Bütün bu və ya digər məsələlər Vətən tarixşünaslığındakı çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. geniş şəkildə öz əksini tapmış, mühüm tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həmin tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili problemi daha dərinlən və hərtərəfli tədqiq etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa və lazımı nəticələr çıxarmağa əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri (1993-2003)**. Bakı, CBS, 2013.
2. Abbasbəyli Ağalar. **Dünya siyasəti**. Bakı, Nurlar, 2011.
3. Kamandari-Məmmədova Aygün. **ABŞ-da Azərbaycan diasporunun lobbiçilik fəaliyyəti**, Tarix üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoferatı, Bakı, 2017.
4. Bağirova Aysel. “XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları”. **Geostrategiya**, №01(49). Bakı, 2019, s.73-76.
5. Əzimli Azər. **Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000)**. Bakı, Adiloğlu, 2001.
6. Bayramova Bircə. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci maddə” həll olunmamış problem kimi”. **Tarix və onun problemləri**, №3. Bakı, 2011, s.188-192.
7. Əhmədov Elçin. **Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti**. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. Bakı, 2015.
8. Nəsirov Elman. **Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)**. Bakı, Qanun, 1998.
9. Mirbəşiroğlu Elşad. **Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli**. Bakı, Elm, 2009.

⁹⁵ Vəfa Quluzadə. **Gələcəyin üfüqləri**. Bakı, Azərənəşr, 1999, s.38.

10. Nəşibov Elşən. **ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları**. Bakı, Çıraq, 2006.
11. Emin Arif. **Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində**. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
12. Həsənov Əli. **Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991 – avqust 1997)**. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1997.
13. Həsənov Əli. **Azərbaycan və ATƏT**. Bakı, İşiq, 1997.
14. Həsənov Əli. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azərənəşr, 1998.
15. Həsənov Əli. **Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005.
16. Zeynalabdinov Əsgər. "ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)". **Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu)**. IX buraxılış. Bakı, Füyuzat, 2022/2023.
17. Həsənoğlu Fuad. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri". **Qarabağ: suallar və faktlar**. Bakı, Qismət, 2005.
18. İsmayılov Füzuli. **Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində**. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001.
19. Pashayev Hafiz. "Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership". **Azerbaijan in global politics. Crafting foreign policy**. Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, pp.109-129.
20. Paşayev Hafiz. **Yüksəkliyə doğru**. Bakı, Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti, 2008.
21. Cabbarlı Hatəm. **Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)**. Bakı, ATSAM, 2014.
22. Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab**. Bakı, Azərənəşr, 1997.
23. Əhmədova Həmidə. "NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan Respublikası". Bakı, **Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)**, №4, 2015, s.189-195.
24. **Xalqa bağışlanan ömür. V kitab**. Bakı, Şəms, 2004, 428 s.
25. Heydəröva Xatirə. "ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər". **Tarix və onun problemləri**, №2, 2013, s.381-386.
26. Hüseynova İradə. **Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu**. Bakı, Təhsil, 2004.
27. Hüseynov İsa. "Azərbaycanın ABŞ-da tanidilməsi: maraqlı qrupları və diaspor". **Geostrategiya**, №4. Bakı, 2016, s. 40-43.
28. Musa İsmayıl. **Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**. Bakı, Bakı Universiteti, 2011.
29. James P. Nicol. **Diplomacy in the Former Soviet Republics**, Praeger, Westport, 1995.
30. Rzayev Məmməd. **Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları**. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, 10 (1), Ankara, 2023, s. 260-269.

31. Qasımlı Musa. **Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə.** Bakı, Mütərcim, 2015.
32. Qasımov Musa, Abdullayev Mahir. **Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (XX əsr. 1946-1999-cu illər).** Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
33. Cafersoy Nazim. **Elçibey dönemi Azərbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993). Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü.** Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi. Ankara, 2001.
34. Məmmədov Novruz. **Xarici siyasətin Azərbaycan modeli.** Bakı, Çəşioğlu, 2012.
35. Mehdiyev Ramiz. **Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri.** Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005.
36. Mehdiyev Ramiz. **Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. I cild.** Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006.
37. Robert Cutler. “US Interests and ‘Cooperative Security’ in Abkhazia and Karabakh: Engagement versus Commitment”, **Caucasus: War and Peace**, SOTA, Haarlem, 1998, p.132-144.
38. Novruzov Rövşən (Vəlizadə). **XXI əsr. Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. V cildə. I cild.** Bakı, NURA, 2004.
39. Ələsgərova Sara. “ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti”. **Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası).** Bakı, c.69, №1, 2021, s.67-76.
40. Mustafayeva Səmayə. **ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər).** Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009.
41. Novruzov Siyavuş. **Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi.** Bakı, Elm və təhsil, 2019.
42. Svante Cornell. **The Nagorno-Karabakh conflict.** Uppsala University, Uppsala, 1999.
43. Məmmədov Şəhriyar. “Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri”. **AMEA Fəlsəfə İnstitutu Elmi əsərləri.** №2(29). Bakı, 2017, s. 243-249.
44. Məmmədov Şəhriyar. **Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil.** Siyasi e.üzrə fəls.d-ru e.dər.al. üçün təq.ol.dis.-nin avtoreferatı. Bakı, 2018, 25 s.
45. Svyatovskiy Tadeuş. **Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə.** Bakı, XUN, 2000.
46. Quluzadə Vəfa. **Gələcəyin üfüqləri.** Bakı, Azərənşr, 1999.
47. Hüseynov Yusif, “Ümummillî lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktorinası”. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi.** 10 (1), Ankara, 2023, s.356-362.
48. Əliyev Zaur. **Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu.** Bakı, Nurlan, 2001.
49. Əliyev Zaur. **Dünya diasporları.** Bakı, Qismət, 2005.

50. Галстян Арег. **Армянское лобби в США: формирование и основные направления деятельности (1915-2014 гг.)**. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Томск, 2015.
51. Гусейнов Вагиф, Олег Поклоннов, Сергей Демиденко. “Региональное измерение”. **Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 годы)**. Москва. Красная звезда, 2008.
52. Бадалбейли Надира. “Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской Республикой и США в 90-е годы XX века”. Алматы, Вестник КазНПУ, №1(32), 2012, с.101-106.
53. Гурбанова Сона. **Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики**. Баку, Şərq-Qərb, 2010.
54. Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**. Москва, Текст, 2005.
55. Гусейнова Утарида. **Азербайджан-США: перспективы сотрудничества (90-е годы)**. Баку, Нурлан, 2000.
56. Armenian Americans. https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Americans

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Balamirzə Məmmədli Aydın oğlu – Balamirza Mammadli Aydin – Baku
Bakı Dövlət Universitetinin tarix State University doctoral student of
fakültəsinin doktorantı. Azərbaycan, History faculty. Azerbaijan, Baku.
Bakı.